

ATATÜRK'ÜN ANKARA'YA GELİŞİ*

Yrd. Doç. Dr. EDİP SEMİH YALÇIN

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile başlayan işgal hareketleri, Türk insanını kendi haklarını korumaya ve Türk vatanını kurtarmaya sevk etmiş, 1918 yılı sonlarından itibaren bu amaca yönelik olan "Milli Cemiyetler" in kurulmasına sebep olmuştur. İşgale tepki olarak ortaya çıkan ve kurtuluş çareleri arayan Milli Cemiyetler başlangıçta zayıf, dağınık ve vatanının bütününe değil, sadece kendi bölgelerini korumayı düşünmüşlerdi. Sivas Kongresi'ne kadar bu cemiyetleri kademe kademe birleştirme çabaları milli hareketin bu dönemde en önemli hedeflerinden birini oluşturacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Anadolu'ya geçişi ile başlayan direniş hareketi, ilk ciddi adımını *Haziran 1919'da Amasya Tamimi ile atmıştır*. Amasya'da milletin istiklalinin tehlikede olduğu tespit edilmiş, istiklâli ancak milletin azim ve kararının kurtarabileceği öngörülmüştür. Âmili Mustafa Kemal Paşa olan Amasya Tamimi'nin en önemli özelliği toplayıcı bir ruh taşımasıdır¹.

Anadolu Hareketi'nin bir diğer dönüm noktasını oluşturan Erzurum Kongresi (23 Temmuz 1919) ise milli birliğe doğru gidişin ilk tezahürüdür². Erzurum Kongresi'nde "Şarki Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti" tüzüğü kabul edilmiş ayrıca Kuzey-Doğu Karadeniz Bölgesi tek bir cemiyetin idaresi altına girmiştir³. Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre Başkanlığı'na seçilmesinden sonra yaptığı konuşma, Milli Mücadele'nin hedef ve prensiplerini tespit etmiş olması bakımından önemlidir. Bu hususta Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi şöyledir: "İçine düşülen kanlı ve kara tehlikeleri göremeyecek hiçbir vatanseverin olamayacağını, galip devletlerin mütarekeyi hiçe saydıklarını, vatanın ve milletin mukadderatını kurtaracak son sözü söyleyecek ve bunun hükmünü uygulatacak kuvvetin bütün yurtta yayılan milli ruhun olacağını, mukadderata hakim bir milli şûra ve milli bir hükümetin teşkili ilk hedeftir"⁴.

* Bu makale; Atatürk'ün Ankara'ya gelişinin yıldönümü münasebetiyle hazırlanan televizyon belgeselinde (TRT-1) konuşma metni olarak sunulmuştur.

¹ Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 76.

² Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara, 1968, s. 7.

³ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 101.

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C.I. (Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara, 1984, s. 45.; C. III, Belge: 38.

Kongre kararları bir beyanname ile ilan edilerek; vatanın bütünlüğü, hiç bir şekilde ayrılığın kabul edilemeyeceği, mukavemet edileceği, geçici bir hükümetin kurulacağı, manda ve himayenin kabul edilemeyeceği ve Millet Meclisinin derhal toplanması gibi temel prensipler kamuoyuna duyurulmuştur.

Erzurum Kongresi, mahalli nitelikli olmakla birlikte, Mustafa Kemal'i müdahalesi ile ülke bütünlüğü ile ilgili kararlar alınmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik yolu açılmış ve ileride Sivas Kongresi'nde benimsenecek olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin kabul edeceği bir teşkilat tüzüğü hazırlanmıştır⁵. Temsiliye'ye milletin bağımsızlığını gerçekleştirebilmek için geniş yetkiler vermiştir.

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde, Erzurum'da seçilen Heyet-i Temsiliye'ye hiç dokunulmayarak aynen muhafaza edilmiş ve heyetteki 9 olan üye sayısı, yurdun diğer bölgelerinden seçilen yeni üyelerle 16'ya çıkarılmak suretiyle *Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliyesi* haline dönüştürülmüştür⁶.

Bu heyet Ankara'da T.B.M.M. açılıncaya kadar Sivas ve Erzurum Kongreleri'nde alınan kararlar doğrultusunda geçici bir hükümet gibi çalışmıştır. Artık Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti, vatanın tümü adına karar veren ve icra etme yetkisine sahip meşrû bir milli mukavemet ve mücadelenin hedef ve sınırları çizilmiştir.

Sivas Kongresi'nde alınan kararların halk üzerinde olumlu tesirleri olmuştur. Halk artık memleketin emin ellerde olduğuna inanmaya başlamıştır. Bu güven, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki kurtuluş hareketinin başarıyla tatbikinde önemli rol oynamıştır.

Mustafa Kemal Paşa Sivas'ta Kongre sonunda Heyet-i Temsiliye adına hareket ederek İstanbul Hükümeti ile temas kurma yolları aramaya başladı. Yeni seçilen Sadr-ı Azam Ali Rıza Paşa ile yapılan telgraf görüşmeleri sonucu Ali Rıza Paşa'nın önerisi ile 20-22 Ekim 1919 tarihinde *Amasya Mülakatı* gerçekleşti. Bu mülakat, Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul Hükümeti tarafından tanınmasına sebep olmuştur⁸.

Mustafa Kemal Paşa, çalışmalarına bir müddet daha Sivas'ta devam etti. Daha sonra, önceden karar verildiği gibi Ankara'ya gitmek üzere 18 Aralık 1919'da Sivas'tan ayrıldı.

⁵ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 101.

⁶ Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1989, s. IX.

⁷ Bekir Sıtkı Baykal, a.g.e., s. XII.

⁸ Nutuk, C.I., s. 167.

MİLLİ MÜCADELEDE ANKARA'NIN DURUMU

Milli Mücadele'nin başladığı günlerde Ankara, Anadolu'nun ortasında çorak, bakımsız ve kerpiç evli, dar sokaklı ve tozlu küçük bir şehir görünümündedir⁹. Dış dünyaya bir tek demiryolu ile bağlıdır ve evlerin kalenin etrafında kurulmuş olması, şehre büyük bir güvenlik sağlamaktadır¹⁰.

Ankara halkının çoğu Müslüman Türkler'den meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra Hıristiyanlar ve Museviler de vardı. Hıristiyanlar şehirde daha çok ticaretle meşguldüler. Türkler çoğunlukla ya bakkal, ya bekçi veya ambarcı gibi işlerde çalışırlardı¹¹. Keçiören, Etlik, Çankaya ve Dikmen gibi bağ-evlerinde zengin gayrimüslimler oturmaktaydı¹². Şehirde Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi Cemaatleri için 8 okul bulunmaktaydı¹³.

1914 nüfus istatistiğine göre, Ankara şehrinin köyleriyle birlikte nüfusu 84665'tir. Bu nüfusun 69066'sı İslam, 3327'si Rum, 3.341'i Ermeni, 1026'sı Musevi, 6990'ı Ermeni Katolik, 915'i Protestan'dır¹⁴. Bu bilgilerden hareketle 1919 yılı için yapılacak bir tahminle gayrimüslim nüfus toplamının, nüfusun yedi-de birinden az olduğu söylenebilir.

Farklı dinlere mensup vatandaşlar dinlerini serbestçe yaşayabiliyorlardı. Şehirde 32 cami, 92 mescit, 27 medrese, 11 tekke, 17 türbe ve 12 kilise bulunmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 27000 civarında olan merkez nüfusunun, Heyet-i Temsiliye Ankara'ya geldiğinde 20000 civarında olduğu görülmektedir. Savaş, göç ve 1917 yangını nedeniyle nüfusta azalma meydana gelmiştir.

Ankara, tarım ve hayvancılık ve bunlara dayalı sanayiden meydana gelen bir ekonomik yapıya sahipti. Nüfusun % 90'ı tarım kesiminde çalışıyordu. 1892 yılında Ankara'ya demiryolunun gelmesi, tarım üretiminin artmasına sebep olmuştur. Üretilen en önemli ticaret malı tiftiktir. Bununla birlikte bölgede kilim, halı, heybe, havlu, kuşak, bez, çorap üretimi de gelişmiştir.

Kalenin dışında yer alan alışveriş merkezleri, Ankara ticaretinin can damarlarını oluşturmuş, ekonomik hayatın daima canlı kalmasında rol oynamışlardır.

⁹ Samet Ağaoglu, Kuvay-ı Milliye Ruhu, İstanbul, 1964, s. 39.

¹⁰ Arnold Toynbee, Türkiye, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, İstanbul, 1971, s. 103.

¹¹ Vehbi Koç, Hayat Hikayem, İstanbul, 1973, s. 11.; Bilal N. Şimşir, Ankara... Ankara Bir Başkentten Doğuşu, Ankara, 1988, s. 43.

¹² Vehbi Koç, a.g.e., s. 15.

¹³ Yurt Ansiklopedisi, İstanbul, 1981, s. 548.

¹⁴ Kamil Erdeha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, 1975, s. 231.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANKARA'YI TERCİHİNDEKİ SEBEPLER

Şehrin Jeopolitik ve Stratejik Konumu:

Stratejik sebeplerden dolayı, Payitaht'ın Anadolu'da bir şehre taşınması düşüncesi ilk defa Helmuth Von Moltke tarafından 1850'li yıllarda ortaya atılmıştı¹⁵. Daha sonra 1883 yılında Yarıbay olarak Türkiye'ye gelen ve 16 yıl gibi uzun bir süre Türk ordusuna hizmet eden Mareşal Von Der Goltz aynı yönde görüş beyan ederek, payitahtın Anadolu'ya aktarılmasının daha faydalı olacağını belirtmiştir. Goltz'un Türkçeye tercüme edilen "Millet-i Müsellaha" adlı eseri, Mustafa Kemal Paşa'nın okuduğu kitaplar arasındadır¹⁶. Mustafa Kemal Paşa'nın da bir takım benzer fikirlere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Bu fikirlerin temelinde, Ankara'nın merkezî konumu, stratejik yollar üzerinde bulunması, işgal altında bulunan yerlere olan mesafesi, Karadeniz'de İnebolu, Akdeniz'de Antalya Limanları ile irtibat imkanı, demiryolu ve telgraf şebekesinden yararlanma kolaylığı yer almaktadır.

İstanbul ile demiryolu bağlantısının olması yanısıra, düşmanın ulaştığı Geyve Boğazı, Kütahya ve Afyon gibi önemli mevkiilerle de aynı demiryolu bağlantısına sahipti¹⁷.

Ankara'daki telgraf sistemi, normal zamanda, bir vilayet merkezine yetebilecek ölçüde teknik malzeme ve personele sahipti. Eksik olan hatlar ise eldeki yetersiz imkanlar ölçüsünde tamamlanarak Anadolu'nun hemen her tarafı ile irtibat sağlanmıştı¹⁸.

Muharebe imkanları için yeterli olan Ankara'da ayrıca Ali Fuat Paşa liderliğindeki 20. Kolordunun da bulunması, önemli bir sebep olarak gösterilebilir.

Ankara'nın Merkez Olarak Düşünülmesi ve Hazırlanması:

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığında, Milli Mücadele için kesin olarak tespit edilmiş bir merkezin ismini söylemek oldukça zor olmakla beraber, onun İstanbul'daki faaliyetleri sırasında bu kararın belirtileri mevcuttu. Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa'da iç bölgelerde, stratejik ve güvenlik bakı-

¹⁵ Bayram Sakallı, Milli Mücadele'de Ankara (PANEL), T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, No: 19, 28 Nisan 1986, Ankara, s. 43.

¹⁶ Nusret Baycan, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, s. 19, Kasım 1990, s. 121.

¹⁷ Nusret Baycan, a.g.e., s. 120.

¹⁸ Asaf Tanrikut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi Teşkilat ve Mevzuatı*, Ankara, 1986, C. II, s. 678.

mından belirli özelliklere sahip ‘Ankara’ hakkında bazı kaanatlerin meydana geldiğini tespit etmek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul’da Ali Fuat Paşa’ya “Bu kolordunun (20. Kolordu) başında bulunmalısın, bundan sonra ehemmiyetli şeyler olacaktır. Kolorduna hakim ol. Etrafına emniyet ver. Hele halk ile yakın temas et.”¹⁹ şeklindeki sözleri, kanaatini şu şekilde ifade etmektedir:

“Mustafa Kemal Paşa’nın ve benim görüşüme göre, Ankara her türlü teşkilata, birliğe ve hareket başlangıcına müsait stratejik bir mevki idi. İstanbul Hükümeti ve İngilizler’den evvel buranın tarafımızdan tutulması en büyük emelimizdi. Eğer İstanbul’da verdiğimiz karardan haberdar olsalardı, bu nakle (20. Kolordu’nun Ankara’ya nakli) katıyyen yanaşmazlardı (İstanbul Hükümeti)”²⁰.

Sivas Kongresi sonunda bu konu Heyet-i Temsiliye üyeleri ve kumandanlar arasında da görüşülmüş *Ankara, Konya ve Eskişehir* üzerinde durulmuştur. Konya’nın bu dönemdeki asayişsiz durumunun tamamen ortadan kalkmamış olması engel olarak görülmüş, müzakereye iştirak edenler çoğunlukla Ankara’yı uygun görmüşlerdir²¹. Bu fikre katılmayan Kazım Karabekir Paşa ise Sivas’tan daha batıda bir merkeze geçilmesine güvenlik nedeniyle karşı çıkmıştır²².

Mustafa Kemal Paşa’nın Ortaya Koyduğu Temel Sebepler:

Mustafa Kemal Paşa için Ankara’ya gelmenin daha farklı sebepleri vardır. Ortaya koyduğu sebepler ise temelsiz değil, geniş ve tedaylı bir düşüncenin mahsulüdür. Zira Mustafa Kemal Paşa Nutkunda “Osmanlı Devleti’nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmış, ortada bir avuç Türk’ün barındığı bir ata yurdu kalmıştır.”²³ derken mütareke döneminde devletin içinde bulunduğu durumu doğru ve isabetli bir şekilde ortaya koymuştur. Anlaşılacağı üzere kurtuluş çaresini daha İstanbul’dan çıkmadan önce düşünmüş, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya koyduğu temel hedeflerini Misak-ı Milli sınırları içinde bağımsız ve yeni bir Türk Devleti kurmak şeklinde tespit etmiştir. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli sınır-

¹⁹ Falih Rıfki Atay, 19 Mayıs, Ankara, 1944, s. 10 vd.; Çankaya, İstanbul, 1984, s. 158.

²⁰ Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 48.: Ankara’nın öneminin İngilizler tarafında da kavranması, 20. Kolordu’nun nakli meselesinde M. Kemal ve Ali Fuat Paşalar ile İngilizler arasında bir sürüşmenin meydana gelmesine sebep olmuştur. İngilizler, ordunun nakli meselesini 2 ay kadar geciktirmeyi başarmışlardır. (B. Şimşir, a.g.e., s. 97-98).

²¹ Nutuk, C.I., s. 228; Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 259.

²² Kazım Karabekir’in konuyla ilgili telgrafı için bkz.; Nutuk, C.I., s. 229.

²³ Nutuk, C.I., s. 9.

larının bütünüyle gerçekleşmesini en üst düzeyde savunan kişidir. Hareketi sadece Doğu Anadolu ile sınırlamamış, Güney ve Batı Anadolu'daki işgale son vermeden yeni bir devletin kurulmasını mümkün görmemiştir. O'na göre doğuda büyük bir tehlike yoktur. Çıkacak herhangi bir tehlikeyi ise Erzurum'daki kolordu rahatlıkla önleyebilecek durumdadır.

Doğu illerinde Kuvay-ı Milliye ile desteklenen 15. Kolordu'nun bulunmasına rağmen, Adana'nın işgaline karşı henüz cephe kurulmamıştı. İzmir cephelelerinde ise değişik ve dağınık yapıda kuvvetler ve bu başı bozukluktan kaynaklanan zararlı faaliyetler mevcut idi. O halde asıl tehlike batıda emperyalist güçlerin arkasında bulunduğu Yunan Ordusu'dur.

“Bu bakımdan uygulanacak yol ve yöntem şudur ki genel durumu yönetip yürütme sorumluluğunu üzerine alanlar, en önemli hedefe ve en yakın tehlikeye elden geldiği kadar yakın yerde bulunmalıdırlar. Yeter ki bu yakınlık genel durumu gözden kaybettirecek derecede olmasın! Ankara bu şartları kendinde toplayan bir noktaydı... cephele ve İstanbul'a demiryolu ile bağlı bulunan ve genel durumu yönetme bakımından Sivas'tan hiçbir farkı olmayan Ankara'ya gelinecekti”²⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıdaki sözlerinde yer alan “hedefe ve tehlikeye elden geldiğince yakın olma” düşüncesi, temelsiz değildi. 750 yıl önce Anadolu'nun Fatih'leri olan Selçuklular ve Uç Beylikleri de fetihlerini daha ileriye götürebilmek için kendilerine üs olarak Bizans'a yakın yerleri seçmişlerdi.

Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi seçilmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın tarihi temellere dayanan bu ana fikrinin yanısıra İstanbul'a yakın olma ve kontrol altında tutma siyasetini takip ettiğini de görüyoruz. İstanbul ile demiryolu bağlantısı olan Ankara'dan Mebuslar Meclisinin çalışmaları daha sıkı takip edilebilecek ve gerekli tedbirler alınabilecekti²⁵. Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın kolordu kumandanı olarak Ankara'da bulunması, emniyet ve kolaylık bakımından değerlendirilecek bir husus sayılmıştır²⁶.

Ankaralılar'ın Kuvay-ı Milliye Taraftarlığı:

Mütareke'den kısa bir süre sonra, 1919 yılı başlarında iki bölük kadar İngiliz askeri istasyonda karargah kurarak istasyonu ve şehri işgal etmişlerdi.

²⁴ Nutuk, C.I., s. 230.

²⁵ Nurettin Türsan, Ankara'nın Başkent Oluşu, Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, İstanbul, 1981, s. 31.; Gotthard Jascke, “Ankara Wird Hauptstadt Der Neuen Türkei”, *Die Welt Des Islams*, Vol. III, Nr. 3-4, Leiden, 1954, s. 263.

²⁶ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.II, İstanbul, 1991, s. 168.

Daha sonra bir Fransız askeri birliği de gelmiş ve Ulus'ta yapımı henüz bitmemiş olan ilk Büyük Millet Meclisi binasına yerleşmişlerdi²⁷. Yabancı askerin gün geçtikçe Türk ve müslüman halka saldırı olayları artmaktaydı.

Bu olayların meydana geldiği sırada Ankara Valiliği'nin kadrosu şu şekildeydi; Vali: Muhittin Paşa, Mektupçu: Halet Efendi, Defterdar: Yahya Galip (Kargı), Polis Müdürü: Mithat Bey, Müftü: Rıfat Hoca (Börekçi) ve Jandarma Komutanı: Abdurrahman Bey²⁸.

Bu kadro içerisinde sadece, Vali Muhittin Paşa, Damat Ferit taraftarıdır ve bu tavrında ısrar etmesi yüzünden Ankaralıların tepkisine sebep olmuş, Ali Fuat Paşa tarafından tutuklanarak Sivas'a gönderilmiş ve Heyet-i Temsiliye'nin huzuruna çıkarılmıştır²⁹. Ankaralılar, Muhittin Paşa'nın yerine Kuvayı Milliye taraftarı olan Defterdar Yahya Galip Bey'i Vali Vekilliği'ne getirmişler, İstanbul Hükümeti'nin gönderdiği Ziya Paşa'yı ise kabul etmemişlerdir.

Yabancı askerlerin Ankara'yı bir müstemleke şehri olarak telakki edip, 93 kişinin tutuklanması ve bunun yanısıra İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin geliştirilme çabaları yine yabancılarla işbirliği içerisinde olan azınlıkların bir takım menfi faaliyetleri Ankaralıları harekete geçirmiştir³⁰. Müftü Rıfat Efendi başkanlığında şehrin aydınları halk arasında "milli mukavemet" fikrini müsamerele ve gazeteler vasıtasıyla yaymaya çalışmışlardır. Yarbay Mahmut, Avni Refik (Berkmen), Öğretmen Ayaşlı Ali Rıza, Mahir (İz), Yakup, Ekrem ve Fevzi Beyler "Azmi Milli Cemiyeti" adında bir milli teşkilat kurarak halk arasında mahalli anlamda bir birlik meydana getirmeye çalışmışlardır³¹. Diğer taraftan "Mefkure" ve "Selamet" gazeteleri ile daha önce yayın hayatına başlayan haftalık "Ankara" Gazetesi aynı amaçlar doğrultusunda yayınlar yapmaktaydı.

Heyet-i Temsiliye'de yer alan eski Ankara Mebusu Ömer Mümtaz Bey, Sivas dönüşü aldığı direktifler doğrultusunda, yine Müftü Rıfat Bey başkanlığında Belediye Başkanı Kütükçüzade Ali Bey'in içinde bulunduğu A-RMHC'nin Ankara Hey'eti Merkezi'sinin kurulmasını sağlamıştı.

Mütareke sonrasında İzmir'in işgali olayına ilk tepkiyi gösteren Ankaralılar, 16 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'a protesto telgrafları çekmişler, ayrıca

²⁷ Azmi Süslü, Milli Mücadele'de Ankara (PANEL), T.B.M.M. Kültür Sanat ve Yayın Kurulunun Yayınları, No: 19, Ankara, 28 Nisan 1986, s. 18.

²⁸ Kamil Erdeha, a.g.e., s. 238.

²⁹ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C.II, Ankara, 1988, s. 488.

³⁰ Azmi Süslü, a.g.e., s. 19; Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Ankara 1970, s. 7; Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 103.

³¹ Bayram Sakallı, a.g.e., s. 46; Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 7.

26 Mayıs 1919'da Ankara'da büyük bir protesto mitingi düzenlemişlerdir³². Ayrıca Ankara'nın bu ve buna benzer tepkilerinde ve bu faaliyetlerin organizasyonunda Ali Fuat Paşa'nın telkin ve yönlendirmelerini belirtmemiz gerekir. Ali Fuat Paşa, Ankara'nın ileri gelenlerini Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyeti hususunda sürekli olarak aydınlatmış, Ankara'yı adeta yeni devletin merkezi olabilmesi için hazırlamıştır.

Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Milli Mücadele süresince, millet ve memleket menfaatine uygun maddi ve manevi yardımlarda bulunmuş, Kuvay-ı Milliye Birlikleri teşkil ederek cepheye göndermiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919'dan 23 Nisan 1920'ye kadar 4 aylık sürede hemen her türlü masrafları, Ankaralılar'ın finanse ettiği Mütafaa-i Hukuk Cemiyeti karşılamıştır³³. Yine Ankara'nın savaş boyunca en fazla subay ve er şehit veren bir vilayet olması, halkının fedakarlığı ve kahramanlığı hususunda güzel bir örnektir. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa daha Ankara'ya gelmeden Ankara'yı, Ankara halkı ise Mustafa Kemal Paşa'yı benimsemiştir. Ankara halkının Mustafa Kemal Paşa'yı lider olarak kabul etmesi ve onunla bütünleşmesi, karşılama sırasında bariz bir şekilde görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa Ankaralılar'ın İstiklal Mücadelesinde gösterdiği korkusuz ve pervasız tavrını daha sonra şu şekilde dile getirmektedir;

“İstiklal Mücadelesi tarihinde Ankara namı en aziz bir mevki muhafaza edecektir. Bazılarımız iktihamı (göğüs germeyi) hemen gayrimümkün zannedilen bu müşkilat karşısında sizler bir dakika tereddüt etmediniz. Üç sene mukaddem (önce) Sivas'tan Ankara'ya ayak bastığım zaman bir misalini geçen gün dahi göstermiş olduğunuz samimi ve kalbi tezahurat ile beni kollarınız arasına aldınız. O zaman gösterdiğiniz bu vatani cesaret sayesinde ecnebi müdahalesiyle İstanbul'da kapatılmış olan Meclis-i Mebusan'ın daha vasi (geniş) bir salahiyyet ve şanı milliyet layık bir istiklal ile Ankara'da açmak mümkün oldu. Büyük Millet Meclisi sizin muhiti hamasetinizde bipervâ (korkusuzca) istiklal mücadelesine devam edebilmiştir. Binaenaleyh, Ankara, hemşehrilerimizin bu istiklali vatan mücadelesinde ayrı bir hisse şerefi vardır.”³⁴

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANKARA'YA GELİŞİ

Sivas'ta Heyet-i Temsiliye ve komutanların yaptığı toplantı sonucunda Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanması ve Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya geçmesi kolaylaştırılmıştır. Bu toplantıya katılan Ali Fuat Paşa, Ankara'ya dö-

³² Bayram Sakallı, a.g.e., s. 49; Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 107.

³³ Bayram Sakallı, a.g.e., s. 49; Geniş bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 171-184.

³⁴ Bayram Sakallı, a.g.e., s. 50.

nerken Heyet-i Temsiliye'nin geçeceği yol üzerinde konaklama yerleri ve görüşülecek kişilerle ilgili hazırlıklar yapmış, Ankara'daki çalışma yerini tespit ederek heyetin hareketi için gerekli raporu vermişti.³⁵

Heyet-i Temsiliye, 18.12.1919 günü Sivas'tan yola çıktı. Kayseri-Mucur-Hacı-Bektaş-Mucur-Kırşehir-Karaman-Beynam Köyü üzerinden, 27 Aralık 1919 Cumartesi öğleden sonra Ankara Dikmen sırtlarına gelindi. Dokuz günlük yolculuk boyunca inceleme ve görüşmeler için Kayseri ve Mucur'da birer gün kalmış, yedi gün yolda geçmiştir³⁶. Üç otomobille Ankara'ya gelen heyette şu isimler yer almaktaydı; Birinci otomobilde M. Kemal Paşa, Rauf (Orbay) Bey, Heyet-i Temsiliye istişari üyesi Ahmet Rüstem ve Yâver Yüzbaşı Cevat Abbas (Gürer); ikinci otomobilde Heyet-i Temsiliye üyesi Mazhar Müfit (Kansu) ve Hakkı Behiç Beyler'le Sivas Kongresi Delegeleri İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey ve Sekreterler; Üçüncü otomobilde Dr. Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Hüsvrev (Gerede) Bey ve hizmetliler³⁷.

Kafile ilk olarak, kendilerini Gölbaşı ile Şehir arasında bekleyen Vali Vekili Yahya Galip (Kargı) Bey ile, 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın yanında durdu. Mustafa Kemal Paşa otomobilden inerek karşılayıcılarla görüştü daha sonra onları otomobiline alarak şehre doğru yollarına devam ettiler.

Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya girişi³⁸ ve heyete tahsis edilen Ziraat Mektebi'ne kadar durumunu bizzat Paşa'nın yanında bulunan Mazhar Müfit, şu şekilde tasvir etmiştir;

O sabah ajanslar ile Mustafa Kemal Paşa'nın geldiği haberi herkesi bildirdiği gibi, bir taraftan da sabahtan itibaren davullar ve zurnalarla bütün Ankara halkı karşılamaya hazırlanmıştı. Çankaya ve Dikmen tepelerinden güzel sesli hafızlar ezan ve salat okuyorlardı. Ve köylerden birçok atlı ve kağrı arabalarıyla binlerce halk Ankara'ya gelmiş; öğleye dorğu "geliyor" diye tellallar bağırmış, seçilen atlı alayı Ulucanlar'dan Hacıbayram Camii'nin önünde top-

³⁵ Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 259.

³⁶ Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, İstanbul, 1958, s. 357.

³⁷ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 9.

³⁸ Atatürk'ün Ankara'da karşılaşması ile ilgili canlı tasvirler için bkz.; Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Mücadele Tarihi, İstanbul, 1958; Enver Behnan Şapolyo, "Atatürk Ankara'da", Ülkü, s. 23, s. 371-373; Naşit Hakkı Uluğ, "Ankara'nın Gazi Bayramı Ülkü s. 1, s. 9-10; Naşit Hakkı Uluğ, Hemşehrimiz Atatürk, İstanbul, 1973; Yunus Nâdi, Ankara'nın İlk Günleri, İstanbul 1955; M. Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'te Beraber, C. II., Ankara, 1988; Behçet Kemal Çağlar, Atatürk 19 Yıl Önce Bugün Ankara'ya Gelmişlerdi, Ankara Halkevi Yayınevi, Ulus Basımevi, Ankara, 1938; Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953; Ali Fuat Cebesoy "Büyük Önderi Karşılarken", Ulus, 28.12.1937.19.

lanarak dini tören yapılmış; yedi yüz piyade, üç bin atlıdan teşekkül eden bir seymen alayını Ankara'da bulunan dervişler takip ediyor.

Bunların arkasında bütün esnaf ve ondan sonra da okul öğrencileri yürüyorlar. Okul öğrencileri İstasyon Caddesi'ne, seymen alayının bir kısmı Dikmen bağlarına, bir kısmı Çankaya bağlarına, Kızılyokuş eteklerine ve diğer bir kısmı da istasyon yoluna dizilmişti. Jandarma ve yirmi kadar polis de burada idi.

Halkın bir kısmı Namazgâh tepesine ve diğer kısmı Yenişehir'in bulunduğu yerlere ve İstasyon yoluna sıralanmışlardı.

Ankara Şehri namına karşılama heyetinde Müdafaai Hukuk Cemiyeti azasından Müftü Hoca Rıfat Efendi, Binbaşı Fuat Bey, Kınacızade Şakir Bey, Akarbaşızade Rasim Bey, Toygarzade Ahmet, Ademzade Ahmet, Hatip Ahmet, Kütüpcüzade Ali, Hanifzade Mehmet, Bulgurzade Tevfik Beyler vardı.

Dikmen bağlarının eteğinde bir çeşmenin önünde Eskişehir Mebusu Emin (Sazak) ve Ankara eşrafından Naşit Efendi ve arkadaşları bekliyordu.

Yirminci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ve Vali Vekili Yahya Galip Bey, Emir Gölü'ne yani Gölbaşı'na kadar gelmişlerdi.

Biz tam, üçü on geçe Kızılyokuştan iniyorduk. Yolda Paşa'ya yetiştiğimizde Paşa, Rauf Bey'le beni otomobiline almıştı. Oradan başlayan karşılamada "yaşa" sesleri, alkışları arasında ilerlemekte idik.

Çankaya ve Dikmen tepelerinden güzel sesli hafızlar ezan ve salat okuyorlardı. Kızılyokuş'ta iki kurban kesildi, o zaman tamamen boş bir yer olan Yenişehir'de reji memurlarından Salamon Efendi isminde bir zatın ahşap, küçük bir evi vardı. Oraya gelince seymenler tarafından bir dana kurban edildi.

Karşılama heyeti ve memurlar burada idiler. Paşa otomobilden inerek hepsinin hatırını sordu ve ellerini sıktı. Daha ileride yedi yüz kadar zeybek kıyafetinde, ellerinde palalarla dizilmiş gençleri gördük. Paşa bunlara "Merhaba" diye selam verdi, cümlesi "sağol" diye karşılık verdiler ve şöyle bir konuşma geçti:

Mustafa Kemal Paşa-Arkadaşlar, buraya niçin geldiniz?

Gençler-Millet yolunda kanımızı akıtmaya geldik.

Gençler-And olsun!

Mustafa Kemal Paşa-Var olunuz.

Bu sırada binlerce halk da "yaşa" sesleriyle, alkışlarıyla ortalığı çınlatıyordu. Nihayet İstasyon yoluna sapıldı. İstasyon meydanında jandarma ve po-

lisler de dizilmişlerdi. Bunlar da selamlandı. Biraz sonra da kız ve erkek mektep talebeleri arasından geçerek Halk Partisi binasının önüne geldik (Şimdi B.M. Meclisi Müzesi).

O zaman bu bina Fransız karargahı idi. Fransız bayrağı çekilmişti. Fransız Yüzbaşısı Doburazo pencere önündeki boşlukta bize bakarak gülüyordu. Binanın karşısındaki bahçede çadırlar kurulmuştu; Fransız askerleri vardı. Onlar da hayretle bize bakıyorlardı. Çok sürmedi; bu bina, Meclis binası oldu ve Türk bayrağı çekildi ve cumhuriyet hükümetinin kurulduğu bir yer oldu.

Alkışlar ve türlü türlü tezahürat ve dualar arasında hükümet meydanına geldik.

Yahya Galip Bey bir nutuk ile “hoş geldiniz” dedi ve hariciye memurlarından Fahrettin Bey heyecanlı bir nutuk söylemeye başladı.

Hava güneşli idi, fakat kuru bir soğuk şiddetle ortalığı donduruyordu. Mustafa Kemal Paşa, orada dizilmiş olan kız talebelerin üşüdüklerini düşünerek, çocukların gitmelerini Vali Yahya Galip Bey’e söyledi. Yahya Galip Bey, “Yalnız çocuklar değil, biz de donduk diyerek hatibe “Bey birader, biraz kısa kes, titriyoruz” dedi. Hatip bey de heyecandan zaten nutkun ilerisini getiremeyecek kesmeğe mecbur oldu. İlerisini getiremeyecek değil, o sırada kendisine bir öksürük ârız olduğundan nutka devama imkan kalmamıştı. Sonra hükümet konağına girdik. Vali odasında bir müddet istirahatle çaylar içildi. Isındık. Kolordu ziyaret edildi. Otomobillere binerek, bize tahsis edilen, şehrin dışındaki Ziraat Mektebine gittik. Bir tepe üzerinde olan bu bina bize hayli müddet karargahlık vazifesini yaptı. Ali Fuat Paşa hepimize birer oda tahsis etmiş, isimlerimiz odaların kapısına yazılmış ve hastabakıcılarla hizmetçiler konulmuş, istirahatimiz temin edilmişti. Bu binanın üst katına çıkınca sağdaki birinci oda bana, koridorun sol tarafı nihayetinde büyücek bir oda da Mustafa Kemal Paşa’ya ve benim odamın, sağ tarafındaki odalar da Rauf Bey’le diğer arkadaşlara tahsis edilmişti.

Odamda bir küçük demir kasa vardı. Diğer odalar da hemen bu şekilde olup yalnız kasa benim odada olup diğerlerinde yoktu. Çünkü heyetin parası ve hesabı bende idi. Akşam oluyordu. Hizmetçi kadın, Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılmış bir kağıt getirdi. Bu bir müsvedde olup imzalanacaktı. Bu müsvedde Ankara’ya varışımızı bütün teşkilata bildiren bir telgrafti³⁹. Şöyle yazılmıştı:

“Sivas’tan Kayseri yoluyla Ankara’ya hareket eden Heyet-i Temsiliye güzergahta ve Ankara’da, büyük milletimizin sıcak ve samimi tezahüratı vatan-

³⁹ Mashar Müfit Kansu, a.g.e., s. 497-500.

severlik içinde bugün şehre geldi. Milletimizin gösterdiği bu birlik ve kararlılık örneği, memleketimizin geleceğine güven konusundaki inançları sarsılamaz bir şekilde güçlendirici niteliktedir. Şimdilik Heyet-i Temsiliye'nin merkezi Ankara'dadır.

Saygılar sunarız Efendim!
Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal.”⁴⁰

Bu telgrafta “Şimdilik Heyet-i Temsiliye merkezi Ankara'dır” diyorduk; halbuki biz çok evvel, yani Sivas'ta Ankara'ya gitmeği ve Ankara'nın daimi merkez olmasını kararlaştırmıştık. Fakat bu keyfiyeti, yani merkezi hükümet olmasını gizli tutuyorduk, çünkü ilan zamanı henüz gelmemiştir. Malûm, Mustafa Kemal Paşa, zamanı gelmeden hiçbir şeyin kuvveden fiile gelmesini istemezdi. Her kararın bir zamanı olduğuna inanıyordu ve bu prensip idi ki, bizce de bu prensibe tamamen riayet edilmiştir⁴¹.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANKARA'DAKİ FAALİYETLERİ

Mustafa Kemal Paşa, kendisini ve Heyet-i Temsiliye'yi çok samimi, parlak ve güven verici duygularla karşılamış olan Ankara halkı ile daha yakından tanışmayı ve fikir alışverişinde bulunmayı gerekli görmüştür. İstanbul'a gidecek mebusların, Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere Ankara'ya gelmelerinin beklendiği bir sırada Ankaralıları'a verilecek bir konferans yararlı olacaktır⁴². Bu sebeple 28 Aralık 1919 günü şehrin ileri gelenleri Ziraat Mektebi'ne davet edildi. Ankara halkıyla yaptığı konuşmada⁴³ ülkenin siyasi, askeri durumunu anlattı. İstanbul Hükümeti'nin ısrarıyla düşman işgali altındaki bu şehirlerde toplanacak meclise katılmak üzere giderken Ankara'ya uğrayan milletvekillerinden, Mecliste bir “Müdafaai Hukuk Grubu” kurulmasını istedi ve A-RMHC programını “Misak-ı Milli” halinde özetledi. Ankara'da hazırlanan bu müsvedde program, sonradan Meclis-i Mebusan'da “Misak-ı Milli” adıyla kabul ve ilan edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Ankara'da, Milli Mukavemet'in Millet Meclisi'nin var olduğu bir düzen içinde yürütülmesini davanın haklılığını ve meşru bir zemin üzerine oturtulduğu fikrinin içte ve dışta benimsenmesini sağlamıştır. Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin Padişah'a ve İstanbul Hükümeti'ne karşı

⁴⁰ Nutuk, C.I., s. 228.

⁴¹ Mashar Müfit Kansu, a.g.e., s. 500.

⁴² Cemil Özgül, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları, Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, s. 62.

⁴³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, TİTE Yayını, Ankara, 1981, s. 4.

bir isyan hareketi değil, yok edilmeye çalışılan bir milletin meşrû savunucusu olduğunu isbat için böyle bir çalışma gerekli görülmekteydi⁴⁴.

3 Ocak 1920'den itibaren Ankara'ya gruplar halinde gelen mebuslar, Mustafa Kemal Paşa ile görüştükten sonra İstanbul'a gitmeye başladılar. Ankara'ya gelen mebusların çoğu, İzmir ve Balıkesir hariç olmak üzere Batı Anadolu Mebusları idi. Sivas'ta, Heyet-i Temsiliye üyeleri ile komutanların birlikte aldıkları karara göre, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan Meclis-i Mebusan azası olarak seçilmesine rağmen, İstanbul'a gitmemesi ve Ankara'da Heyet-i Temsiliye'nin başında kalması; Sivas'tan seçilen H. Rauf Bey'in İstanbul'a giderek toplantıya katılması kararlaştırılmıştı⁴⁵. Bu kararların isabetliliği, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması ile daha açık bir şekilde ortaya çıkmış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşmasını doğrudan doğruya "milletle temas" etmekle mümkün olacağına inanmıştır.

Kendi ifadesi ile söylemek gerekirse o; "Anadolu varlığına derhal karışmayı ve onlarla birlikte hareket etmeyi"⁴⁶ faydalı ve lüzumlu görmüştür. Savaş boyunca milli birliğin oluşmasını sağlayacak vasıtalarından birisinin de basın olduğunu çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, bu konudaki hassasiyetini daima muhafaza etmiştir. İrade-i Milliye ve Hakimiyet-i Milliye gazetelerinin çıkarılmasını sağlayarak halk oyunun aydınlatılmasına çalışmıştır. Özellikle Ankara'da Hakimiyet-i Milliye'nin yayınlanması ile Türk halk oyunun yanlış yollara sürüklenmesi önlenmeye çalışılmış, milli birliği tehlikeye düşürecek iç ve dış yayınlara karşı milletin uyarılması düşünülmüştür. Ayrıca bu sayede, Milli Mücadele hareketini başarıya götürecek kararlar kısa zamanda halka ulaştırılacak ve Heyet-i Temsiliye ile halk arasındaki münasebetlerin gelişmesi sağlanmış olacaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelişinin ikinci gününde Hakimiyet-i Milliye'nin çıkarılmasını istemiş, gazetenin ismini de kendisi koymuştur⁴⁷. Gazeteyi çıkarmak için vilayetin bazı imkanlarından istifade edilmiş ve 10 Ocak 1920 tarihinden itibaren Recep Zühtü (Soyak) Bey'in yönetiminde yayın hayatına başlamıştır⁴⁸. Hakimiyet-i Milliye kısıtlı maddi imkanlarına rağmen kısa zamanda en önemli haber kaynağı durumuna gelmiş, Anadolu gazeteleri tarafından sürekli kaynak olarak gösterilmiştir⁴⁹.

⁴⁴ Cemil Özgül, a.g.e., s. 66-67.

⁴⁵ Cemil Özgül, a.g.e., s. 66.

⁴⁶ Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul, 1955, s. 12.

⁴⁷ Yücel Özkaya, Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara, 1989, s. 61; İzzet Öztoprak, Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını, Ankara, 1981, s. 11.

⁴⁸ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 14; Erdeha, s. 254.

⁴⁹ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 68.

Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya geldikleri 27 Aralık 1919'dan, Meclisi Mebusan'ın açıldığı 12 Ocak 1920 tarihine kadar geçen bu 17 günlük sürede Ziraat Mektebi'ndeki karargahta Kuvay-ı Milliye, İstanbul Hükümeti ve dış ülkelerle temas kurulmuş ilk B.M.M.'nin açılması için gerekli şartların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

SONUÇ

Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi olarak seçilmesi tesadüfi değildir. Mustafa Kemal Paşa daha İstanbul'dan ayrılmadan önce arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile bu meseleyi konuşmuştur. Anadolu'ya geçtikten sonra, yapacağı bütün işlerde olduğu gibi bu konuyu da bir "Milli Sır" olarak gizlemiştir. Bu düşüncesini ancak Sivas Kongresi'nden sonra açığa vurmuştur. Onun bu düşüncesine, sadece Kazım Karabekir Paşa karşı çıkmıştır.

Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi olarak seçilmesi doğru ve isabetli bir karardır. Çünkü Ankara, Anadolu'nun merkezi konumundadır. Anadolu şehirlerini birbirine bağlayan yollar kavşağında yer almaktadır. Diğer taraftan işgal altındaki Batı Anadolu'yu ve İstanbul'u kontrol altında tutabilecek stratejik bir mevkidedir. Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın kumandasındaki 20. Kolordu'nun Ankara'da bulunması, bölgenin güvenliğini sağlamış olması açısından önemli bir unsurdur. Bunun yanısıra Ankara halkının Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'ye maddi ve manevi bakımdan destek vermeye hazır olması Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi olarak seçilmesinde önemli bir paya sahiptir.

Sonuç olarak 27 Aralık 1919'dan sonra meydana gelen gelişmeler Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi seçilmesindeki isabeti ortaya koymuştur. Artık Ankara, Atatürk'ün Sine-i Millete dönüş düşüncesinin gerçekleştiği ve doruğa ulaştığı mekandır. Dolayısıyla Ankara, bir hareketin bedeni ve büyük bir fikrin sembolüdür.